

ТАРАНЦОВА
Тетяна Олександрівна,
аспірант Національної наукової
сільськогосподарської бібліотеки
Національної академії аграрних наук
України
taransova@ukr.net
(м. Київ)

НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА КИЇВСЬКОГО АГРОНОМІЧНОГО ТОВАРИСТВА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ДІЯЛЬНОСТІ КОМІСІЇ З ВИВЧЕННЯ ГОСПОДАРСТВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ

У статті охарактеризовано діяльність однієї із дев'яти секцій Київського агрономічного товариства (1909–1918) – Комісії з вивчення господарств Південно-Західного краю. Встановлено, що основною метою Комісії стало дослідження сільськогосподарської діяльності районів і господарств «картопляного напрямку» поблизу м. Київ. Це пояснювалося тим, що картопляні господарства відносно мало відомі у фаховій літературі, тоді як господарства бурякового напрямку представлені десятками висвітлених матеріалів.

На основі звітів та спеціальних праць Київського агрономічного товариства, які репрезентують роботу Комісії з вивчення господарств Південно-Західного краю, проаналізовано особливості її створення, роботи, значення діяльності для наукового дослідження сільського господарства у губерніях Південно-Західного краю. Простежено географію поширення агрономічних досліджень Комісії. Вказано на результати агрономічних обстежень, які здійснювали члени Комісії в межах Київської, Волинської та Подільської губернії.

Ключові слова: Київське агрономічне товариство, агрономічні дослідження, Комісія з вивчення Південно-Західного краю, спиртова промисловість.

SCIENTIFIC AND RESEARCH WORK OF THE KIEV AGRICULTURAL COMPANY CRISIS THROUGH THE PRISM OF THE COMMISSION'S ACTIVITY IN THE STUDY OF THE SOUTH-WESTERN COUNTRY HOUSEHOLDS

The article describes the activities of one of the nine sections of the Kiev Society of Agronomy (1909 - 1918) - the Commission to study the economy of Southwest region. It was discovered, that the main aim of the Commission was the study of farming areas and farms «potato direction» near Kyiv. This is due to the fact that the potato sector is relatively little known in the specialized literature, while beet farms are represented by dozens of types covered materials.

Based on reports and special works Kiev Agronomy Society, representing the work of the Commission to study the economy of Southwest region, peculiarities of its creation, the work for the importance of scientific study agricultural provinces of the South-West. Traced geographic spread of agronomic research Commission. Specified on the results of agronomic tests, which were carried out within the Commission in Kyiv, Volyn and Podolia.

Keywords : Kiev Agronomic company, agronomic research community to study the South-West, alcohol industry.

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ РАБОТА КИЕВСКОГО АГРОНОМИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОМИССИИ ПО ИЗУЧЕНИЮ ХОЗЯЙСТВ ЮГО-ЗАПАДНОГО КРАЯ

В статье охарактеризована деятельность одной из девяти секций Киевского агрономического общества (1909 - 1918) - Комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. Основной целью Комиссии стало исследование сельскохозяйственной деятельности районов и хозяйств «картофельного направления» вокруг Киева. Это объяснялось тем, что картофельные хозяйства относительно мало известны в профессиональной литературе, тогда как хозяйства свекольного типа представлены десятками освещенных материалов.

На основании отчетов и специальных работ Киевского агрономического общества, представляющих работу Комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края, проанализированы особенности ее создания, работы, значение деятельности для научного исследования сельского хозяйства губерний Юго-Западного края. Прослежено географию распространения агрономических исследований Комиссии. Указано на результаты агрономических обследований, которые проводили члены Комиссии в пределах Киевской, Волынской и Подольской губернии.

***Ключевые слова:** Киевское агрономическое общество, агрономические исследования, Комиссия по изучению Юго-Западного края, спиртовая промышленность.*

На теренах України історія генезису суспільства пов'язана з історичним розвитком аграрного виробництва. Пошук нових форм організації науки проявився у суспільній активності, що відобразилося у створення наукових товариств як особливої форми організації та поширенні наукових знань.

Перші наукові товариства на теренах України виникли на початку ХІХ ст. з метою представлення окремих наукових дисциплін, обговорення актуальних тем досліджень, публікації наукових видань тощо. Із загальної кількості галузевих товариств Правобережної України Київське агрономічне товариство (1909 р.) було за своїм складом найбільш фаховим у сприянні розвитку агрономічної науки. До нього входили викладачі та працівники кафедри агрономії університету св. Володимира, сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту, чиновники, що безпосередньо опікувалися питаннями сільського господарства та службовці приватних маєтків, які отримали спеціальну освіту [7, с 12].

Перші узагальнюючі огляди діяльності вітчизняних дослідних закладів належать відомим фахівцям до 1917 р. – Б. К. Єнкену та В. В. Марочевському [6; 1]. Проте, про діяльність Київського агрономічного товариства згадується опосередковано, не кажучи вже про роботу його відділень. Тому наукова новизна статті полягає у висвітленні діяльності однієї з найбільш активних у своїй науково-дослідній діяльності секції Київського агрономічного товариства – Комісії з вивчення господарств Південно-Західного краю, роботу якої не висвітлено в історичній науковій літературі.

Історії діяльності дослідних установ Полтавщини присвячені наукові праці академіка НААН В.А. Вергунова – дослідника концепції розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки й освіти. Значення бібліотечних фондів Київського агрономічного товариства як фундатор галузевої бібліографічно-реферативної діяльності у цілому для розвитку вітчизняної галузевої науки та

освіти стало предметом дослідження окремої його статті [4]. Вченим розкрито діяльність книгозбірні – єдиного на території сучасної України, що входила до складу Російської імперії, творчого об'єднання науковців і освітян – Київського агрономічного товариства (1909–1918 рр.) [4]. Окремі аспекти становлення і розвитку Товариства, його місце і роль в історії аграрної науки країни вже висвітлені в серії авторських статей, присвячених видатним ученим, що творили на українських теренах і були членами Товариства: П. Р. Сльозкіну [3], С. Л. Франкфурту [5], М. П. Фролову [2].

У статуті Товариства, який затверджено 12 лютого 1909 р., зазначено: «Київське агрономічне товариство, яке поширює свою роботу на територію Європейської Росії ставить собі за мету сприяти...вивченню Європейської Росії, зокрема, Південно-Західного краю у сільськогосподарських стосунках...» [13, с. 12].

Для реалізації першочергової мети Товариства у 1910 р. організовано Комісію з вивчення господарств Південно-Західного краю. Свою історію Комісія розпочинає після доповіді А. І. Ярошевича «Про організацію дослідження піщаних господарств півночі Південно-Західного краю». Тоді Загальні Збори вибрали комісію із вивчення піщаного району Південно-Західного краю, до складу якої увійшли О. В. Отриганьєв, О. Б. Скворцов, П. О. Широких, А. І. Ярошевич (голова). Основною метою Комісії стало дослідження сільськогосподарської діяльності районів і господарств «картопляного напрямку» поблизу м. Київ, а також заводів, що з картопляної продукції виробляли харчовий спирт [8, с. 2–3]. Загалом йшлося про заводи, розташовані у Київській (61), Подільській (82) та Волинській (127) губерніях, і 25 тис. десятин промислових насаджень картоплі.

Мотивацією створення Комісії для здійснення агрономічних та економічних досліджень став той факт, що картопляні господарства відносно були мало відомі у фаховій літературі, тоді як господарства бурякового напрямку представлені десятками висвітлених матеріалів. Вивчення картопляних господарств Полісся, обґрунтовувалися тим, що ці райони взагалі

були позбавлені агрономічних та економічних досліджень, як стверджували представники Комісії – це «terra incognita». Але не зважаючи на зазначений факт, у цьому районі на менше родючих ґрунтах були розвинені винокурно-картопляні господарства.

Згодом постало завдання стосовно визначення методу дослідження і Комісія обрала два шляхи: розсилка анкет і вивчення господарств на місці. Метод анкетування передбачав розсилку попередньо підготовленого Комісією листа із запитаннями, що стосувалися техніки та економіки картопляних господарств. Листи такого зразка розіслали у всі господарства Південно-Західного краю, які пов'язували свою економічну діяльність із винокурними заводами. Комісія отримала лише декілька десятків анкет із трьох губерній – результати анкетування не брали до уваги. Дослідження на місці члени Комісії вирішили здійснити за сприяння спеціально запрошеного агронома. Так як ідею Товариства підтримали Департамент Землеробства та Київське земство, відбулося асигнування коштів в окреслені дослідження і їх вдалося завершити упродовж літа 1911 р. Таку роботу виконував професійний агроном В. Г. Дятлов, який мав ґрунтовну підготовку у справі картопляної культури. Із липня 1911 р. він розпочав об'їзди всіх винокурно-картопляних господарств Київського Полісся (Радомишльський та частина Київського повіту) і закінчив їх у вересні. При чому він відвідав всього 24 господарства, акумулюючи матеріали для характеристики цих господарств. В. Г. Дятлов опрацював і проаналізував отримані дослідні дані й до грудня 1911 р. підготував звіт-характеристику поліських господарств картопляного типу в Київській губернії. Комісія резюмувала: напрацьований матеріал підготувати до друку [10, с. 2].

Але дослідження, здійснені В. Г. Дятловим, не повністю реалізували завдання, поставлені Комісією. Дослідження отримало перепону в тому, що воно було направлене на господарства, які залежали від державних коштів (ціна на спирт) і, звичайно, не завжди надавали інформацію економічного характеру (про вартість культури картоплі і прибутків господарства). Крім того, за деяким винятком, дослідження господарств позбавлені відповідної організації

звітності, і навіть при бажанні не могли повідомити дані. Зважаючи на це, при здійсненні дослідження залишалося задовольнятися цифровими даними за 1910 р. і взагалі працювати з деякими доступними матеріалами. Навіть за таких умов дослідження виявило економічну і технічну організацію картопляних господарств і дозволило вказати на слабкі їх сторони. Разом з тим показало умови ведення господарства в Київському Поліссі.

Члени Комісії з вивчення господарств Південно-Західного краю з усією відповідальністю підійшли до виконання окресленого завдання. Комісія ще в перші дні своєї роботи зібрала попередні дані про винокурну промисловість в Київській губернії та поширенні картопляних господарств на її території. За сприяння управляючого акцизними зборами губернії, членам Комісії вдалося отримати необхідну інформацію по Київській губернії за 1905–1909 рр. і це дало можливість сконструювати економічну організацію картопляних господарств. Також була надана інформація про розвиток спиртового виробництва за окреслене п'ятиріччя. При чому характеристика розташування винокурної промисловості була зроблена лише в загальних рисах.

За висновками Комісії – в загальному прибутку населення Київської губернії спиртова промисловість мала другорядність, так як на перше місце за виробництвом в губернії посідала цукрово-бурякова промисловість. Проте для деяких груп населення винокурна промисловість представляла велике зацікавлення.

Загальне виробництво 70-ти спиртових заводів Київської губернії у середньому за 1905–1909 рр. становило 3,880 тис. відер спирту 40 градусів, який оцінювався більше, ніж 2 млн. руб. За розвитком винокурного виробництва Київська губернія посідала одне з перших місць у Російській імперії (рис. 1). В 1908 р. загальне виробництво спирту по Київській губернії сягало більше 4,5 млн. відер або 3,8 % загального виробництва спирту Російської імперії. Київська губернія належала до тих районів Південно-Західного краю, де інтенсивно розвивалось винокуріння (в трьох губерніях

викурювали 13,7 млн. відер спирту, що становило 11,9% загального його виробництва в Російській імперії).

Рис. 1. Карта розташування спиртових заводів у Київській губернії, [10, с. 3].

Якщо говорити мовою цифр, то статистика виробництва спирту в Київській губернії була наступна: 1905–1906 рр. – 108,010 тис. відер спирту 40 градусів, 1906–1907 рр. – 127,104, 1907–1908 рр. – 155,822 тис., 1908–1909 рр. – 165,666 тис., 1909–19010 рр. – 119,428 тис. відер спирту 40 градусів. Якщо взяти до уваги, що в 1872 р. виробництво спирту складало 95,356 тис. відер спирту 40 градусів, то варто зазначити, що за вказаний період його виробництво зросло на 13,3 тис. відер.

Зазначені 70 винокурних заводів Київської губернії розміщувались у наступних повітах: Київському – 15, Радомишльському – 16, Бердичівському – 5, Сквирському – 6, Черкаському – 4, Звенигородському – 4, Таращанському – 7, Канівському – 3, Чигиринському – 3, Васильківському – 2, Уманському – 3, Липовецькому – 2 [10, с. 4]. Тобто винокурне виробництво на всій території

губернії розвивалося неоднаково, при чому найбільші розміри воно мало у повітах північної і західної частини губернії.

У дослідженнях В. Г. Дятлов звертав увагу на типи підприємств, які виробляють спирт. У Київській губернії станом на 1908 р. були 5 промислових заводів, які виробляли 21,7% спирту; 46 сільськогосподарських – 38,7 %; 16 змішаних – 35,9 %; 4 дріжджових – 3,7 % [10, с. 6]. Можна зробити висновок, що перевагу мають заводи сільськогосподарського та змішаного типу, але значну роль займають також великі промислові заводи.

Щоб повною мірою охарактеризувати винокурну промисловість Київської губернії, слід звернути увагу на матеріали, з яких виробляється винокурня спирту. Тому Комісія прийняла цей факт до уваги і було проаналізовано дані станом на 1908 р.: із хлібних запасів курил 1 завод, із хлібних та картопляних припасів – 49, із хлібних припасів та патоки – 3, із хлібних припасів, картоплі та патоки – 13, із патоки – 1, із хлібних припасів за дріжджовою нормою – 4. Для зручності дослідження згруповано заводи за чотирма категоріями: хлібно-картопляні, патокові, змішані та дріжджові. Після опрацювання зібраної інформації, Комісія зробила висновок: у поліському районі Київської губернії переважають хлібно-картопляні типи заводів – 23 із 28 існуючих.

Виходячи з отриманих даних, членами Комісії проаналізовано використання у винокурному виробництві матеріалів Київської губернії в середньому за 1905–1909 рр. (табл. 1).

Таблиця 1

Використання сировини у спиртовій промисловості Київської губернії, складено автором за [10, с. 7–8].

Матеріал	Використання сировини підприємствами, тис. пуд.	
	хлібно-картопляними	змішаними
Картопля	3 369	1 763
Зелений солод	199	129
Кукурудза	196	83
Жито	62	33
Пшениця	26	39
Ячмінь	29	38
Просо	68	22

Житнє борошно	6	11
Ячмінне борошно	2	-
Кукурудзяне борошно	6	-

За даними таблиці можна зробити висновок, що картопля була основним матеріалом для забезпечення винокурних господарств хлібно-картопляного типу Київської губернії – 52 %. Проте, вагоме значення для винокурного виробництва мали також хлібні запаси, які забезпечували виробництво спирту на 28%. Часто винокурні заводи не могли забезпечити виробництво сировиною власного вирощування, тоді матеріали купували. Найбільше закупівельним матеріалом користувалися заводи дріжджового – 100 %, і змішаного типу – 28 %, тоді як підприємства хлібно-картопляного типу використовували 23,7% закупівельного матеріалу.

Виробництво будь-якого товару вимагає його збуту. Велика частка виробленого спирту в 1908 р. припадала на душу місцевого населення у межах губернії – 0,66 відрів спирту 40 градусів, тоді як для сусідніх Подільської губернії цей показник складав – 0,53, Волинської – 0,38. Зазначимо, що середній показник у Російській імперії упродовж 1905–1908 рр. складав 0,57 відрів спирту 40 градусів.

Відбувався значний обмін продуктами винокурного виробництва серед губерній. Поставками спирту до Київської губернії займалися Варшавська – 9 588 відер, Волинська губернія – 721 324, Люблінська – 2 387, Подільська – 58 925, Харківська – 4 589, Херсонська – 32 490, Чернігівська – 99 389. Всього ввезено 932 685 відер спирту 40 градусів, і найбільшу частку його ввозила Волинська губернія – 18,1 % власного викурювання спирту [10, с. 10]. Київська губернія також була постачальником продуктів винокуріння до інших районів Російської імперії: Волинської, Катеринославської, Курської, Подільської, Санкт-Петербурзької та Херсонської губернії.

Спирт із Київської губернії відправляли на експорт. Упродовж 1908 р. вивезено 743 588 відер очищеного спирту, але першість по експорту спирту займала Подільська губернія, яка відправила 1 738 тис. відер (43 % загального експорту), Київська губернія – 18 %, Волинська – 14 % [10, с. 11]. Характерним

було те, що із продуктів винокурного виробництва для вивезення за кордон пріоритет надавали спирту, який експортували до Туреччини.

Продовжуючи вивчення господарювання підприємств Південно-Західного краю упродовж 1911–1912 рр., Комісія здійснила обстеження господарств, які вирощували картоплю в поліській частині Київської та Волинської губерній. При виборі об'єкта вивчення картопляних господарств Полісся значну роль мав той факт, що бурякові господарства порівняно повно представлені монографічною та публічною літературою, чого не можна було сказати стосовно господарств південної та поліської частини. За рахунок своєрідних умов цього району, вирощування картоплі як сировини для виробництва спирту мало виняткове значення, що зумовлювалося технічними та організаційними особливостями місцевих господарств.

У 1912 р. Комісія під головуванням А. І. Ярошевича продовжила вивчення картопляних господарств, направивши їх до північної частини Волинської губернії. Для реалізації досліджень обрали куратором вченого-агронома А. П. Запороженка. Упродовж трьох літніх місяців він відвідав 38 господарств, переважно картопляних, означеного краю і відібрав значні матеріали для їх характеристики. Агроном зібрав інформацію про винокурну промисловість Волинської губернії, де всього по губернії налічувалося 135 винокурних заводів. Як і в попередніх дослідженнях по Київській губернії, складено карту розташування підприємств. Найчисельнішими за кількістю винокурних заводів були: Житомирський повіт – 17 заводів, Дубенський – 15, Новоград-Волинський – 14, Луцький – 14, Рівненський – 12, Острозький – 11 заводів [11, с. 4].

На сторінках друкованого органу Товариства «Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края», перший випуск якого вийшов навесні 1912 р., А. П. Запороженко детально описує картопляні господарства поліського району Волинської губернії [11, с. 15]. Вчений-агроном простежує роботу в означених господарствах від попереднього обробітку ґрунту для висадки картоплі до її збирання, описуючи при цьому способи: під плуг, під

«позначення», під маркер, під лопату. Так кожному типу господарства, яке спеціалізується з вирощування картоплі, притаманний свій спосіб її висадки: величина міжряддя, відстань у рядках, глибина ями. Характерним сортом картоплі для господарств Волинської губернії був Вольтман, який вирощували в 30 господарствах із 38, що досліджували. Наступними були: сорт Сілезія – у 10 господарствах, Грація та Рейсх-Канцлер – у 5, П'яст – у 3, Бісмарк, Гавроник і Професор Меркель – у 2. Сорти картоплі постійно оновлювали: одні господарства робили це щорічно, інші – через 3–6 років [11, с. 83–87]. Що ж стосувалось збирання врожаю, він був двох видів: ручний або механізований (машинний). Механізований вид збирання картоплі відбувався у 15 господарствах, і такий вид обробітку постійно вдосконалювався, в інших – ручний, незважаючи на те, що з кожним роком «дорожчали» робочі руки.

Продовжуючи свою роботу, Комісія з вивчення Південно-Західного краю, у 1913 р. займалася реалізацією поставлених завдань: 1) дослідження картопляних господарств Подільської, та не вивченої лісової частини Волинської губернії; 2) на основі вивченого матеріалу, скласти монографічний опис Бородянського маєтку; 3) зібрати інформацію про селянські плантації цукрових буряків у закладах дрібного кредитування, агрономів та інших досвідчених осіб; 4) віддрукувати 2-й випуск «Трудов комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края».

У 1913 р. Комісія ініціювала дослідження картопляних господарств лісової частини Південно-Західного краю з метою вивчення типу господарювання і різниці використання техніки та організації роботи в різних районах – Полісся з одного боку, лісового – з іншого. Дослідження здійснювали на території Київської, Волинської і Подільської губерній упродовж трьох місяців: червня, липня і серпня 1913 р. та обстежували 30 господарств. Дослідження виконували вчені-агрономи: В. А. Лебовий в Київській губернії та А. П. Запороженко у Волинській і Подільській губернії [12, с. 1–2]. Матеріали досліджень, які отримали вчені, відрізнялись від досліджень попередніх 1911 р. та 1912 р. тим,

що вони були інформаційно насиченими та мали чітку і системну звітність господарської частини.

Під час засідання членів Товариства, яке відбулося 14 грудня 1913 р., куди були запрошені фахівці та власники сільськогосподарських угідь, були окреслені дослідження на 1914 р. Вирішено, що об'єктом вивчення будуть господарства у Київській, Волинській та Подільській губернії як селекційного типу, так і ті, що продукують сортовий насіннєвий матеріал [12, с. 4]. Характерним було те, що обстеження здійснювали всебічно, тобто воно стосувалося не лише організаційного, а й технічного напрямку, оскільки останній безпосередньо пов'язаний з насінництвом. Досліджували такі культури: цукрові буряки, озиму пшеницю, овес, ячмінь, конюшину, картоплю, горох, жито і кукурудзу. Мова йшла передусім про встановлення реальних кількісних і якісних показників виробництва насіння.

Київське агрономічне товариство здійснювало наукову діяльність у межах дев'яти секцій, однією з якої була Комісія з вивчення господарств Південно-Західного краю. Її основні напрацювання стосувалися дослідження особливостей ведення сільського господарства галузевих підприємств та приватних володінь українських земель. Члени Комісії вивчили та описали винокурну промисловість Волинської, Подільської та Київської губернії. Особливу увагу звернули на картопляні господарства Волинської та Подільської губернії. Комісія дослідила та описала селянські цукрово-бурякові плантації та їх значення для розвитку цукрової промисловості Південно-Західного краю.

Товариство видавало спеціальний випуск, де розкрито роботу Комісії з вивчення господарств Південно-Західного краю – «Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края». Перший випуск «Трудов» вийшов навесні 1912 р. До 1917 р. Київське агрономічне товариство опублікувало п'ять спеціальних випусків про роботу цієї Комісії, яку спочатку очолював А. І. Ярошевич, а згодом – О.Ф. Нестеров. Результати дослідницької діяльності Комісії опубліковано на сторінках періодичного видання «Хозяйство», із цими

статтями могли ознайомитися науковці, агрономи, люди, причетні до ведення сільського господарства.

Список використаних джерел

1. *Агрономическая* помощь в России / Департамент Земледелия; Под ред. В.В. Морачевского. Петроград: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1914. 607 с.
2. *Вергунов В. А.* Дослідження ґрунтів Київщини та перша ґрунтова карта України у світлі творчої спадщини М. П. Фролова / В. А. Вергунов; Часопис української історії / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, каф. укр. історії та етнополітики, 2007. Вип. 8. С. 58–69.
3. *Вергунов В. А.* Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862–1927) / В. А. Вергунов; УААН, ДНСГБ, Укр. держ. насіннева інспекція. Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 19. К., 2007. 180 с.
4. *Вергунов В.* Бібліотека Київського агрономічного товариства – фундатор галузевої бібліографічно-реферативної діяльності на Наддніпрянщині початку ХХ ст. / В. Вергунов // Наукові праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського, 2011. Вип. 31. С. 98 –115.
5. *Вергунов В. А.* Науково-організаційна діяльність професора С. Л. Франкфурта зі становлення та розвитку Київського агрономічного товариства у 1909 – 1918 рр.// Історія науки та біографістика, 2016. № 4.
6. *Енкен Б.К.* Развитие опытного дела в России и его современное положение / Полтавское общество сельского хозяйства. Полтава, 1912. 52 с.
7. *Колесник В.* Подільське товариство сільського господарства і сільської промисловості (1896–1918): історичний нарис / В. Колесник. Вінниця: Розвиток, 2007. 160 с.
8. *Отчёт* о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1910 г. К., 1911. 7 с.
9. *Отчёт* о деятельности Киевского Агрономического общества за 1913 г. К.: Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1913. Вып. 1. С. 13 – 16.
10. *Протокол* 9-го общего собрания Киевского агрономического общества, состоявшегося 30 сентября 1911 г. // Доклады и протоколы общих собраний Киевского агрономического общества. К.: Типограф. Т. Г. Мейландера, 1912. 12 с.
11. *Труды* комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного Края. Изд. Киевское Агрономическое Общество. К.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1913. Вып. II. 114 с.

12. *Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного Края*. Изд. Киевское Агрономическое Общество. К.: Типо-литогр. «Печатня С.П. Яковлева», 1915. Вып. IV 118 с.
13. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві*, Ф. 275. Оп.1. Спр. 2193. Арк. 12–18.

References

1. *Morachevskii V. V.* (1914) *Agronomicheskaja pomoch v Rosii* [Agronomic assistance in Russia] . Petrograd. 607. [in Russian]
2. *Vergunov V. A.* (2007) *Doslidjenia gryntiv Kuivchunu ta persha karta Ukrainu y svitli tvorchoi spadchunu M. P. Frolova* [Research Soil Kiev and the first soil map of Ukraine in the light of creative heritage MP Frolov]. Kyiv. 8, 58–69. [in Ukrainian]
3. *Vergunov V. A.* (2007) *Profesor Sliozkin Petro Rodionovich (1862–1927)* [Profesor Sliozkin Petro Rodionovich (1862-1927)]. Kyiv. 180. [in Ukrainian]
4. *Vergunov V.* (2011) *Biblioteka Kyivskogo agronomichnogo tovaristva–fyndator galuzevoi bibliografichno-referatuvnoi dialnosti na Naddnyprianschini pochatky XX st.* [Kiev Agronomy Society Library - founder sector bibliographic activity on the Dnieper early XX century]. Kyiv. 31, 98-115. [in Ukrainian]
5. *Vergunov V. A.* (2016) *Naykovo-organizacijna dialnist profesora S. L. Frankfyrta zi stanovlennia ta rozvutky Kyivskogo agronomichnogo tovaristva 1909 – 1918* [Scientific and organizational activities of Professor S. Frankfurt with the formation and development of Kyiv Agronomy Society in 1909 – 1918 years]. *Istoria nauky ta biografistuka*. [History of Science and biographical]. 4. [in Ukrainian]
6. *Enken B. K.* (1912) *Razvitie oputnogo dela v Rossii i ego sovremennoe poloschenie* [Development of an experienced business in Russia and its current situation]. Poltava. 52. [in Russian]
7. *Kolesnik V.* (2007) *Podilske tovarustvo silskogo gospodarstva i silskoi promuslovosti (1896–1918) : istorichui narus* [Podolsk Society of Agriculture and Rural Industry (1896 – 1918): Historical Review]. Vinnitsa: Rozvitok 160. [in Ukrainian]
8. (1911). *Otchjot o dejatel'nosti Kievskogo Agronomicheskogo obshhestva za 1910 g.* [The report on the activities of the Kiev Society of Agronomy for 1910]. Kyiv. 7. [in Russian]
9. (1913). *Otchjot o dejatel'nosti Kievskogo Agronomicheskogo obshhestva za 1913 g.* [The report on the activities of the Kiev Society of Agronomy for 1913]. Kyiv. 13–16. [in Russian]

10. (1912). *Protokol 3-go obshhego sobranija Kievskogo agronomicheskogo obshhestva, sostojavshegosja 30 sentyabrya 1911 g.* [Minutes of the 9nd general meeting of the Kiev Society of Agronomy, held on September 30, 1911]. *Doklady i protokoly obshhih sobranij Kievskogo agronomicheskogo obshhestva* [Reports and minutes of general meetings of the Kiev Society of Agronomy]. Kyiv. 1-12. [in Russian]

11. (1913). *Trudy komissii po izucheniju hozjajstv Jugo-Zapadnogo Kraja.* [The commission proceedings of the study on the households of South Westfall]. Kyiv. II, 114. [in Russian]

12. (1915). *Trudy komissii po izucheniju hozjajstv Jugo-Zapadnogo Kraja.* [The commission proceedings of the study on the households of South Westfall]. Kyiv. IV, 118. [in Russian]

13. *Tsentral'nyy derzhavnyy istoruchui v Kyivi* [Central State Historical Archives in Kyiv]. f. 275, op. 1, spr. 2193, ark. 12– 18. [in Ukrainian].

Рецензент:

Коваленко Н.П., д.і.н., с.н.с.

Надійшла до редакції 06.06.2017 р.